

Санъат адабий-назарий муаммо сифатида

(XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги)

Санъатнинг пайдо бўлиши, турлари ва моҳияти фалсафа, эстетика, психология ҳамда адабиётшуносликнинг азалий муаммоларидан бўлиб келган. Жумладан, қадим аждодларимизнинг бу борадаги фикру қарашлари ҳам ўз ўрни ва салмоғига эга. Бирок, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзбек адабиётшунослиги тарихида санъатни назарий жиҳатдан ўрганиш, фақат XX аср бошларига келиб муайян тизимга тушди. Албатта, бунинг ўзига хос ижтимоий-тарихий, маънавий-маданий, интеллектуал-психологик омиллари мавжуд. Айни шу омиллар замонавий ўзбек адабиётшунослигининг илк босқичида юзага келган назарий қарашлар табиатни белгилайди. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослигида санъатни назарий талқин этиш принциплари хилма-хил баъзи ҳолларда ўзаро зид келади. Бунда соф назарий талқинларни ҳам, миллий ғоя ва жадидачи қарашларга йўғрилган фикрларни ҳам, шунингдек, марксча нуқтаи назарнинг таъсирини ҳам кузатишимиз мумкин. Ҳувида ушбу фикрларимизни А. Фитрат, А. Авлоний, А. Саъдий, О. Ҳошим каби олим у адибларнинг айрим тадқиқотлари мисолида исбот этишга уринамиз.

Санъат назариясига доир фикрлар Фитратнинг, асосан иккита ишида ўз аксини топган. Буларнинг бири «Адабиёт қоидалари» дарслиги, иккинчиси «Санъатнинг маншайи» (Санъатнинг келиб чиқиши) ҳақидаги мақоласидир.¹ «Адабиёт қоидалари»да санъат тушунчасига таъриф берилар экан, асосий эътибор ушбу сўзнинг соф луғавий маъносига қаратилади. Бу ҳақда: «Санъат сўзи луғатда ҳунар демакдирким, бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборатдир», деб ёзилади китобда. Аслида «санъат» сўзи туркийга араб тилидан кириб келган бўлиб, луғавий маъноси «ясалган», «ишланган», «ишлаб чиқарилган»дир.² Бироқ вақт ўтиши билан бу сўз маъно жиҳатдан кенгайди ва бугунги кунда ишлаб чиқарилган нарсанинг энг олий намунаси, унинг такрорланмас эканини англатади.

¹Ҳаранг: Фитрат А. Адабиёт қоидалари.- Т.: Ўқитувчи, 1995; Фитрат А. «Санъатнинг маншайи»ғғ Маориф ва ўқитғучи, 1927, 5-сон.

²Ҳаранг: Арабско-русский словарь. Том 1.- Т.: Камалак, 1994.

Демак, санъат сўзи инсон тафаккури ва ҳиссиётининг махсули ўлароқ дунёга келган, кишиларга эстетик завқ беришга ярайдиган нарсани билдиради.

Шу маънода Фитратнинг қуйидаги фикрлари эътиборга лойиқдир: «Бир киши бир нарсани ўзига касб қилиб олиб, яхши ишлаб чиқаратурғон бўлса, шу иш унинг санъати бўладир». Олим санъатнинг эстетик қийматга эга бўлган шаклини «гўзал санъат» деб атайди. «Яхшилаб чалинғон «Ироқ» куйининг яхшилиғига... «гўзал санъат» дейиладир»,

деб ёзади бу ҳақда. Санъат сўзининг маъно жиҳатдан нозик товланишларини эса куйидагича тушунтиради: «Яхшилаб чалинғон «Ироқ» куйининг тилаги билан, яхшилаб ясалган бир танбурнинг орасида каттакон айирма бордир. Бошқача айтганда, **«Ироқ» куйининг яхшилиги билан танбурнинг яхшилиги бир эмасдир. Тобоқ танбурнинг яхшилиқлари буларнинг ишқа ярағонликларидир. «Ироқ» куйининг яхшилиги эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқунлантирмакдир»** (Таъкид бизники – У. Ж.).^{3,4} Кўринадики, Фитрат санъатнинг эстетик қийматини белгилашда ўзига хос шарқона усулни қўллаган.

Яъни санъатнинг назарий талқинида бу сўзнинг этимологияси, маъно жиҳатдан кенгайиш жараёнларига, истилоҳ сифатида бажарадиган функциясига асосланган.

Олим «гўзал санъат»нинг моҳиятини ижтимоий муҳитда бажарадиган вазифаси (функцияси – «ўзгаларда ҳам шу тўлқинни яратмоқ»)дан келиб чиқиб тушунтиради. Бу фикр марказида Фитратнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари мужассам эди. Зеро, жадид эстетикасининг асосида «ўзгаларга таъсир этиш» (миллатни уйғотиш) ётиши бугун ҳеч кимга сир эмас. Бироқ давр мураккаблашиб борар, жорий сиёсат эркин фикрни талаб этар, ўз измига солишга уринар эди. Шу сабаб Фитратнинг бундай оригинал талқинлари муносиб баҳоланмади. Аксинча ўринсиз танқидларга учради.

Фитратнинг санъат назариясига доир фикрлари «Санъатнинг маншаи» мақоласида давом эттирилди. Олим «Адабиёт қоидалари» китобида санъат тушанчасининг истилоҳий маъноларини илмий изоҳлаган, санъат турларини тасниф этган бўлса, ушбу мақоласида санъатнинг келиб чиқиши ҳақидаги мавжуд қарашларни ташхису таҳлил қилади. Мақолани баҳс-мунозаралар асосида қуради. «Инсонлик тарихида бу қадар эски ўрин тутқон санъатнинг пайдо бўлиши қандайдир? Бунга сабаб нима эмиш?» деган савол қўяди ва саволнинг илмий ечимини топишга уринади.⁵

Санъатнинг келиб чиқиши масаласини ўрганиш, Фитрат мақоласи ёзилган даврдан анча илгари бошлангани маълум. Шуни ҳисобга олган Фитрат, ўзигача мавжуд бўлган назарий талқинлар устида мухтасар тўхталиб ўтади. Уларнинг баъзилари билан илмий мунозарага киришади. Мақола мазмунидан олимни баҳсга чорлаган қарашларнинг бири анимистик тушунчаларга асосланувчи Спинсер назарияси, иккинчиси психологик мактаб томонидан олдинга сурилган фикрлар, деган хулосага келиш мумкин.⁶

^{3,4} Фитрат А. Адабиёт қоидалари. - Т.: ЎИТУВчи, 20-бет.

⁵ Фитрат А. Санъатнинг маншаи // Маориф ва ыит\учи, 1927, 5-сон, 37-бет.

⁶ Маълумки, психологик мактабга немис олими В. Вундт асос солган бўлиб, мазкур мактаб мифлар, туш кыриш ва галлюцинация каби руший шолатларни негизида поэтик ташлилнинг янги методини ишлаб чиқарган. Бу метод рус адабиётшунослигида XIX асрнинг иккинчи ярмида кириб келган ва шыролар сиёсати аътий таъинланган 20-йилларнинг ырталаригача амалда былган. Фитратнинг 20-йилларда Москвада ишлагани, етакчи рус адабиётшунослари билан шамкорлик илгани эътиборга олинса, масала ойдинлашади.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича,, психологик мактабнинг вориси ўлароқ майдонга келган З. Фрейднинг психоаналитик назарияси 20-йилларнинг ўрталарига қадар рус адабиётшуносларининг эътибор марказида бўлган. Бу ҳолат фрейдизмни марксча назария билан мувофиқлаштиришга уринишларда кўринган. Жорий сиёсат эса психологик мактаб каби фрейдизмни ҳам зарарли, деб топган. Оқибатда бундай назарияларни марксизмга суяниб танқид этиш, инкор қилиш бошланган.⁷ Ҳизиғи шундаки, ушбу ҳолат ўзининг зиддиятлари билан Фитрат мақоласида ҳам акс этган.

Фитрат санъатнинг келиб чиқишини мифлар ва туш кўришга боғлашни инкор этиб, шундай ёзади: «...буларнинг (санъат турлари ҳақида гап кетяпти – У. Ж.) туғилишларини динга, маънавиятга эмас, моддий ҳаётга боғлаш мувофиқдир». Ва барча санъат турларининг келиб чиқишини материалистик нуқтаи назардан изоҳлашга уринади. Хусусан, мусиқанинг пайдо бўлишини меҳнат ва рақс чоғида рўй берадиган ритмли ҳаракатга, сўз санъатини эса шу ритмли ҳаракатнинг инсон товуши орқали бўлган такрорий ифодасига боғлайди. Бу ҳақда: «...иш ҳамда рақс чоғларидаги оз-кўп оҳангли товушлар, сайҳалар, қичқиришлар ўрнида қисқа-қисқа жумлалар, бу кунги истилоҳ билан айтганда, қисқа-қисқа халқ ашулалари майдонга келган», деб ёзади.

Меъморлик, ҳайкалтарошлик ва рассомлик санъатларининг маншаини ҳам: «...ҳали инсонларнинг диний туйғуларидан узоқ яшагон даврлардаги» моддий эҳтиёжлари асосида тушунтиради.⁸ Аммо ўзи санъат турларининг бошланғичи деб ҳисоблаган – рақс санъатининг пайдо бўлишини инсон онг ости фаолиятига хос ғайришуурий ҳолатлар билан («беихтиёр сакраб ўйнаш» - Фитрат) асослар экан, психологик мактаб, хусусан фрейдизм олдинга сурган назарий фикрларни тасдиқлайди. Ўзи суянган материалистик назарияни эса беихтиёр инкор этади.

Демак, Фитратнинг санъатга доир илк назарий қарашлари луғавий-этимологик, аргументацион-таснифий характерда ва маълум даражада жадидча ғоялари билан ҳамоҳанг бўлган.

«Адабиёт қоидаларидаги»даги шундай фикрлари туфайли жиддий танқидга учраган Фитрат кейинги («Санъатнинг маншай») ишида материалистик методологияга асосланишга уринган. Лекин унга хос шоирона табиат, жадидча дунёқараш ва Москвада ишлаш жараёнида шаклланган янгича илмий нуқтаи назарлар ўзаро қўшилиб, асосий масалада ғайриихтиёрий зиддият юз беришига сабаб бўлган.

Фитрат замондошларидан А. Авлоний ҳам санъатнинг келиб чиқиши ҳақида мухтасар бир мақола ёзган. Ушбу мақоласида «қабила, уруғчилик даврида ғорларда яшаган»

⁷ Ҳаранг: Фрейд З. Психология безсознательного.- М.: Просвещение, 1989, с. 3-4-9.

⁸ Фитрат А. Санъатнинг маншай \\\ Маориф ва ы=ит\учи, 1927, 1-сон, 41-бет.

одамларнинг кўрган нарсалари шаклини тошларга ўйиб ишлашга, турли ёввойи ҳайвонлар расмини чизишга интилишлари ҳайкалтарошлик ва рассомлик санъатини утғдирган, деган фикрни олдинга суради. Сўз санъатининг маншаини эса хилма-хил табиий овозларга (қушларнинг сайраши, шамолнинг увиллаши каби) тақлиддан келиб чиққан деб тушунтиради.⁹ Бу ўринда материалистик назариянинг содда талқини билан тилнинг пайдо бўлиши ҳақидаги товушга тақлид назариясининг синтезини кузатамиз. Авлонийнинг юқоридаги фикрлари баъзи жиҳатлари билан антик давр файласуфи Демокрит қарашларига монанд келади. Негаки, Демокрит ҳам санъатнинг пайдо бўлишини турли паррандалар, ҳайвонларнинг ҳаракат ва товушларига инсоннинг тақлид қилиши билан боғлаган.¹⁰

Кўринадики, Авлоний санъатни назарий талқин этишда Фитрат сингари жаҳон эстетик тафаккурида ўзигача мавжуд бўлган қарашларга асосланган. Ўз фикрларини мантикий далиллашга ҳаракат қилган.

А. Саъдий санъатнинг моҳияти хусусида шундай ёзади: «Гўзал санъат оҳанглик сўзлар, ҳаракат ва қилиқлар, товушлар, чизиқ ва ранглар, шакллар орқали бир куч ҳаяжоннинг ташқарига чиқарилишидир». Санъатнинг эстетик таъсири ҳамда вазифасини куйидагича талқин этади: «...санъат асари юракларда ажиб бир тўлқин, бир ажиб лаззат, таъмли бир таъсир туғдирса, мияда ҳам кўзғолиш ясаса, бу асар ҳақиқий бир санъат асари бўлиб саналмоққа тамом ҳақли бўлади».¹¹ Олим ушбу жумлаларда санъатнинг турлари ва уларни юзага келтирувчи манбаларни, санъат ҳодисаларининг содир бўлиш жараёнларини, санъатнинг эстетик функцияси ва моҳияти тўғрисидаги фикрларни жам этган. Бундай талқин Фитратнинг «Адабиёт қоидалари»да билдирган фикрлари билан жуда яқин келади. Аммо бу олимлардан бирининг тақлида ёхуд такрори эмас, балки айнан фикрий яқинликдир.

Бундай фикрий яқинликнинг сабаби бизнингча, ҳар икки олимнинг шарқона «илми бадиъ» руҳида тарбия топганлардандир. Таассуфки А. Саъдий бошқа бир тадқиқотида санъатни: «...ижтимоий муҳит, сиёсий ва иқтисодий турмуш ... ўзаро доимий курашда бўлган фикрлар, манфаатларнинг» кураш майдони сифатида талқин этди. Бу билан санъатнинг эстетик моҳиятига эмас, кўпроқ синфий моҳиятига урғу беради. Маълум маънода, олдинги ҳолисона фикрларига зид йўлдан боради.¹²

Хуллас, А. Саъдий «гўзал санъат» моҳиятини тўғри талқин этди. Бироқ унинг вазифасини белгилашда муқим позицияда тура олмади. Шу сабаб олимнинг бу борадаги фикрлари икки ёқлама моҳият касб этди. Яъни у биринчи таърифда шарқона «илми

⁹ Авлоний А. Санойиё нафиса // Ин=илоб, 1992, 1-сон, 41-бет.

¹⁰ Осянников М. Ф. Эстетика: в прошлом, настоящем и будущем. – М.: Просвещение, 1988, С. 15-

¹¹ Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида // Ин=илоб, 1922, 2-сон, 41-бет.

¹² Саъдий А. Ўзбек ёш шоирлари // Туркистон, 1923, 10 декабрь.

бадиъ»га асосланган бўлса, кўриб ўтганимиз, иккинчи таърифида марксча қарашлар таъсирига берилди.

Фитрат, Авлоний ва Саъдийлардан фарқли ўлароқ О. Ҳошим қатъий суратда санъатни ҳукмрон мафкуранинг тарғибот воситаси деб билган. Бундай тушунча унинг адабиёт ва санъатга нисбатан қарашларини белгилаган. «Эски маданий меросда, - деб ёзади олим, кўб нарса феодализм, капитализм фикрига боб қилинган, бу жамиятда ҳукм сурган сифларнинг руҳи киритилган». О. Ҳошимнинг бундай қарашлари, айниқса, бадиий услуб таърифида яққолроқ кўринган: «Ҳар бир услубнинг умумий характери, ҳар вақт маълум даврнинг ижтимоий ва руҳий хусусиятлари билан белгиланади. Бир адабий услуб асосий ғояси эътибори билан, маълум тарихий даврдаги жамиятнинг ижтимоий руҳ-турмушининг махсус адабий таъбиридир»¹³. Ушбу фикрлар эстетик воқеликка марксча талқин беришнинг айна ўзи эди. Лекин 20-йиллар ўзбек пролетар шоирларининг футуризмни вульгар талқин этишга биринчилардан бўлиб ўз эътирозини билдирган олим ҳам О. Ҳошим эди. Шу маънода олим футурист шоир – Олтой ижодини «пролетариат учун вақтинча бир адабиёт», деб баҳолаганда тўла ҳақ бўлган.

Демак, О. Ҳошим санъатнинг моҳиятини белгилашда марксча методологияга асосланган. Муайян даражада ушбу йўлнинг назарий тарғиботчиси вазифасини бажарган. Санъатни, адабиётни нозик ҳис қила олгани сабаб, пролетариат адабиётини фақат мафкура хизматчиси (яъни бадииятдан йироқ бир адабиёт) бўлишини ҳам инкор этган.

Умуман, 20-йиллар ўзбек адабиётшунослигида санъатни назарий талқин этиш принциплари муайян тизимга тушган. Бу ҳолат санъат турларини илмий тасниф этишда, санъатнинг маншай, моҳияти ҳамда эстетик функциясини белгилашга уринишларда яққол кўринади. Тадқиқ этилаган ишларнинг барчасида мумтоз Шарқ ва замонавий ғарб эстетик тафаккурининг синтезини кузатамиз. Шу билан бирга мазкур ишларда материалистик дунёқараш ва марксча назариянинг таъсири ҳам сезилади. Бироқ, ҳар қандай ички зидликлар, бирёклама талқинларни ўзида мужассам этганидан қатъи назар, ушбу тадқиқотларнинг XX аср ўзбек эстетик тафаккури тадрижида ўзига хос ўрни бор.

2000 й.

¹³ Ҳошим О. Сызбоши / Ўзбек адабиёти намуналари, - С – Т.: Ўзнашр, 1928, V-VII-бет.

